

Pregledni članak UDK 321.61(045) "17"

doi: [10.21464/fi37313](https://doi.org/10.21464/fi37313)

Primljeno 14. 3. 2016.

Vesna Stanković PejnovićInstitut za političke studije, Svetozara Markovića 36, RS-11000 Beograd
vesna.stankovic.pejnovic@gmail.com

Zamke prosvijećenog apsolutizma: slučaj Ignjata Martinovića

Sažetak

Filozofi prosvjetiteljstva usmjerili su svoja djelovanja na promociju tolerancije, smanjenje fanatizma, zakonodavni ustroj države i poboljšanje životnih uvjeta. Filozofi i njihovi učenici imali su svoju ulogu u praktičnoj primjeni politike prosvijećenog apsolutizma, a to nije bilo ni nevažno ni bez posljedica. Pogrešno su vjerovali da mogu promijeniti vladare jer je postojala očigledna sličnost između mnogih reformi i načela koja su zagovarali. Kao sljedbenik prosvjetiteljstva, kao društvenog ili intelektualnog fenomena, Ignjat Martinović inzistirao je na tome da je prosvjetiteljstvo prvenstveno filozofski fenomen, bazirajući svoja filozofska promišljanja na idejama Holbacha i Spinoze. On sebe vidi kao dio filozofskog kruga primarno odgovornog za širenje koncepte tolerancije, individualne slobode, jednakosti, sigurnosti i slobode izražavanja i tiska, te federalizacije. Ove ideje identificirane su kao glavni uzrok rušenja autoriteta, tradicije, monarhija, vjere i privilegija. Martinović je ostao vjeran tim idejama te je u vrijeme uzmaca prosvijećenog apsolutizma od savjetnika postao osuđenik.

Ključne riječi

Ignjat Martinović, prosvjetiteljstvo, Baruch de Spinoza, Baron d'Holbach

Uvod

Prosvjetiteljstvo je proces koji je davao novu nadu čovječanstvu suočenom sa stagnacijom i uništavajućim ratovima »kao najvažnija i duboko intelektualna, društvena i kulturna transformacija zapadnog svijeta od srednjeg vijeka«.¹ Bitno dostignuće prosvjetiteljstva uvođenje je principa univerzalizma, jednakosti, demokracije i autonomije ljudskih djelatnosti.

Usprkos razlikama, zagovornici prosvjetiteljstva Diderot, Helvétius, d'Holbach, La Mettrie, Voltaire i Hume, bili su uvjereni da društveni, gospodarski te posebno moralni i intelektualni napredak zahtijeva sveobuhvatne reforme u području filozofije čovjeka, polazeći od čovjeka kao integralnog dijela prirode.² U širenju svojih ideja prosvjetitelji su koristili svaki oblik pisane riječi, od političkih pamfleta, ugovora, disertacija do tragedija i filozofskih parabola.³

1

Jonathan Israel, *Democratic Enlightenment: Philosophy, Revolution, and Human Rights (1750–1790)*, Oxford University Press, Oxford 2011., str. 3.

story of Eighteen–Century Philosophy, Cambridge University Press, Cambridge 2008., str. 160–233.

2

Usp. Aaron Garrett, »Human nature«, u: Knud Haakonssen (ur.), *The Cambridge Hi-*

3

Usp. Bronisław Baczko (ur.), *Filozofia francuskiego Oświecenia*, PWN, Varšava 1961., str. 8–9.

Nastojanja prosvjetiteljstva u Habsburškoj Monarhiji bila su primarno usmjerena na građenje države u kontekstu suprotstavljenih nacionalnih stremljenja.⁴

Ugarskoj 18. stoljeća potreban je neki oblik nove izgradnje, prvenstveno zbog velikih ratova s Otomanskim Carstvom. S obzirom na to da je Ugarska bila dio manje razvijenog istoka srednje Europe, društveno-politički sustav u tom području još uvijek je bio dio »starog poretka« s malim brojem srednjeg i sitnog plemstva i malobrojnomo srednjom klasom. Posljednjih godina Josipove vladavine plemstvo je prihvatilo ustavne i političke principe francuskog prosvjetiteljstva. Montesquieu, Voltaire i Rousseau nudili su argumente staležima usmjerenima protiv vladarevih centralističkih težnji, ali i ustrajnih u očuvanju svojih pozicija i privilegija. Za vrijeme vladavine Franje II. među nepriviligiranim staležima dolazi do raskola; neki se mire s postojećim stanjem, a ostali postaju oporba samoj Monarhiji. Dinastija, sada potpuno uplašena, politički ograničava bivše saveznike, koje je nedavno jačala i hrabrila, a koji su postali zaraženi »groznicom slobode« i otrovom »jakobinizma«. Preslikom djelovanja intelektualca, kod filozofa Ignjata Martinovića, kao zagovornika umjerenog prosvjetiteljstva, vidljiv je uzmak prosvijećenog apsolutizma i zamka u koju je on upao vjerujući da se promjena društva može izvršiti preko vladara te je od carevov savjetnika postao urotnik.

U jesen 1790. godine Martinović je napustio znanstvenu karijeru i posvetio se politici. U nadi da će promijeniti vladara i javno mnijenje napisao je *Prigovor francuskom Ustavu*⁵ te brošuru *Govor za prelate i plemstvo u kraljevini*⁶ u kojoj optužuje plemstvo i aristokraciju za zaostalost u Ugarskoj. Godine 1792. piše polemički spis *Govor Leopoldu II, optuženom od strane prelata i plemstva*⁷ u obliku obrane careve politike. U *Prigovoru* ukazuje na to kako je lukavom regentu zapreka staleška restauracija i »slobodarsko-anarhistično strujanje« te vladar mora izabrati sredinu između jakog monarhizma i francuskog Ustava. Početkom listopada 1791. godine Martinović je napisao članak pod nazivom *Nacrt onesposobljenja i krajnjeg uništenja isusovaca i iluminata* kao dio *Političkog testamenta cara Josipa II.*,⁸ a krajem 1792. godine *Političko-filozofska razmatranja*, u djelu *Status kraljevine Ugarske 1792.*⁹ Konačno okretanje od prosvijećenog apsolutizma vidljivo je u anonimnoj brošuri iz 1793. godine pod nazivom *Plan novog Ustava*.¹⁰

1. Ideje prosvjetiteljstva u Habsburškoj Monarhiji

Prosvjetiteljski principi šire se, podudarajući se s interesima vladajuće kuće, te se Monarhija prikazuje kao državna formacija koja unapređuje javno dobro. Isticanje javne dobrobiti klišej je preuzet iz standardnih radova o prirodnom pravu, inkorporiran u svaku službenu deklaraciju, memorandum i plan na državnoj razini. Teorija prirodnog prava dominantna je misao u teorijama nastanka države. S obzirom na to da je priroda kategorija razuma, tako je i država razumska konstrukcija koja nastaje na osnovi društvenog ugovora kojim čovjek iz prirodnog stanja prelazi u građansko stanje.¹¹ Najznačajniji sljedbenik doktrine prirodnog prava bio je Johann Christian Wolff. On državu vidi kao čuvara javnog dobra koji mora pod svoj nadzor staviti društveni život. Takvo učenje odgovaralo je novim težnjama habsburške vladarske kuće, kao i ozakonjenju monopolističke pozicije države i njenim radikalnim težnjama usmjerenih protiv zakona plemstva, utemeljenih na običajnom pravu. Mnogi filozofi vjerovali su da svojim učenjem mogu usmjeriti vladara prema njihovim idejama. Mnogi su vjerovali da su uspjeli, ali neki od njih živjeli su u zabludi.¹² Jozefinci, zagovornici crkveno-političkih reformi u duhu prosvjeti-

teljstva (pripadnici visoke i srednje grupe građanske birokracije, intelektualci te malobrojni svećenici), širili su u doba cara Josipa II. ideje njemačkih klasika. Svećenici su težili služiti državi s istom spiritualnom revnošću s kojom su služili i Crkvi.¹³ Josip je oživotvorio prosvijećeni apsolutizam, ne poštujući tradicije i psihološki otpor ljudi administrativnom aparatu u tada još uvijek polufeudalnom i nehomogenom Carstvu.

Za Martinovića, Josip je napravio politički preobražaj jer je ukinuo vjerske i političke zloupotrebe i zamijenio ih novim zakonima, sukladnim društvenom ugovoru. Taj veliki zakonodavac i najviši štovatelj čiste religije neustrašivo je napao svećenike i fanatizam, »najveće neprijatelje ljudskog roda«.¹⁴ Za Martinovića država treba biti utemeljena na vrlini i pravdi i svetom društvenom ugovoru.¹⁵ Martinović tvrdi da je Josip imao namjeru učiniti svoje podanike sličnim drugim kulturnim narodima. Caru se može prigovoriti što je »inovacije uveo sam, vlastitim autoritetom, a ne sazivanjem staleža«¹⁶ te svojim »obrazovanjem i duhovnošću osmislio vladavinu u korist svojih građana«,¹⁷ odbacujući pritom postojanje bilo kakvog »a priori« Ustava. Car Josip II. htio je ojačati birokraciju te infiltrirati u državnu upravu tajne članove »Asocijacije« koju je činila disciplinirana elita zadužena za nadgledavanje, izvješćivanje i usmjeravanje običnih državnih službenika. Utemeljenjem novih političkih pouzdanih loža, Josip II. sebi je pokušao približiti utjecajnu masonsku mrežu jer su slobodni zidari bili katalizatori koji su najefektnije doprinijeli početnom širenju ugarskih političkih i socijalnih stavova. Josipov nasljednik, Leopold II. držao je da država treba imati Ustav jer je narod odaniji ako vjeruje da sam

4

Usp. Robert John Weston Evans, *Austria, Hungary, and the Habsburgs: Essays on Central Europe, 1683–1867*, Oxford University Press, New York 2008., str. 132.

5

Usp. Ignac Martinovics, *Einwendungen wider die französisch Konstitution*, u: Kálmán Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, Akadémiai Kiadó, Budimpešta 1952.–1957., str. 541.

6

Usp. Ignac Martinovics, *Oratio ad Proceres et Nobiles Regni Hungariae 1790*, Typis Parisinis, Germania 1791.

7

Usp. Ignac Martinovics, *Oratio pro Leopoldo II. Ab Hungaris Proceribus et Nobilibus accusatto*, Germania 1792.

8

Usp. Ignac Martinovics, *Testament politique del'Empereur Joseph II. Roides Romains*, Chez les princip aux libraires del'Europe, Beč 1791.

9

Usp. Ignac Martinovics, *Status regni Hungariae anno 1792*, u: Kálmán Benda, *A Magyar jakobinusok iratai II*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1952.–57., str. 29–30.

10

Usp. Kálmán Benda, *Plan für neue Verfassung*, u: *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 907.

11

Usp. Péter Balázs, »Le matérialisme athée d'un jacobin hongrois: les Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée«, *La lettre clandestine*, sv. 17, Presses d l'Université de Paris-Sorbonne, Pariz 2009., str. 329.

12

Usp. Ernst Wangerman, *Joseph II to the Jacobin Trails: Government Policy and Public Opinion in the Hapsburg Dominions in the Period of the French Revolution*, Oxford University Press, Oxford 1969., str. 79.

13

Usp. Karl Eder, *Der Liberalismus in Altösterreich*, Verlag Herold, Beč 1955., str. 45.

14

Ignatio Martinovics, *Oratio pro Leopoldo II*, str. 62.

15

Usp. *ibid.*, str. 6–7.

16

I. Martinovics, *Oratio ad Proceres*, str. 73.

17

Ibid. str. 77.

upravlja, jer »ga je mnogo lakše usmjeravati, vladati i voditi blagostanju i sreći, a to je jedina svrha svake vlade«. ¹⁸ Razumljivo da Leopold pod ustavnošću ne podrazumijeva samoupravu, nego posebni, pogodniji oblik apsolutne monarhije. Martinović ističe da je car dopustio slobodnu trgovinu, uveo reforme u sudstvo, ukinuo brojne samostane, smanjio broj svećenstva, otvorio mnogo škola, itd. ¹⁹ Nizom drugačijih mjera, Leopold je oslabio jozefinski centralizam, nadomjestivši militarno-autokratska jozefinska okružna poglavarstva koja su »ministarskom tiranijom« poprimila opasan oblik tiranije. Mjerama ponovnog uvođenja okružnih organizacija bili su zadovoljni zagovornici anti-jozefinskih organizacija jer su one pod Josipom bile ukinute. Pritom Leopold nije žrtvovao bit jozefinskih mjera. Ukratko, uspjeh njegovih mjera u Monarhiji može se sažeti u motu »jedan korak naprijed, dva nazad«. ²⁰ Opsežne reforme na području cijele Monarhije ostale su nedovršene zbog iznenadne Careve smrti i početka rata s Francuzima.

Nenadani zaokret u politici cara Franje imao je velik odjek u javnom mnijenju. U njegovim očima umijeće vladanja ležala je u osnivanju političke institucije i socijalnih uvjeta koji bi imali zadatak osigurati »dobro ponašanje podanika«. Nikad nije mogao biti reformator zbog samih reformi, nego je – slijedeći apsolutistička načela – težio oživjeti apsolutizam, ne kao sredstvo, nego da bi ubrzao njegov kraj. ²¹ Kriza u Habsburškoj Monarhiji i Francuska revolucija uvjerali su cara Franju II. da se trajna stabilnost može osigurati potpunim ukinućem svih važnih reformi i obnavljanjem oslabljenog utjecaja svećenika i plemstva. Martinović je pokušao uvjeriti cara da su iluminati u stanju izazvati revoluciju ako Vlada ponovo ne uvede jozefinske reforme. ²²

2. Utjecaji prosvjetitelja na Ignjata Martinovića

Zagovornici radikalnog (Diderot, d'Holbach, Helvetius, Paine) i umjerenog (Voltaire, Turgot, Locke, Kant, Hume, Smith, Wolff) prosvjetiteljstva dijele mišljenje da »je priroda i sve što je od nje publicirano u sferi filozofije ključ debate koji se na sve odnosi«. ²³ Umjereni prosvjetitelji polaze od pretpostavke da je potreban potpun prekid s prošlošću, što je moguće postići jedino razumom i potpunim odvajanjem od religije. Zagovornici radikalnog prosvjetiteljstva imaju svoj temelj u metafizičkom monizmu, dok umjereni prosvjetiteljstvo preferira dualističku ili hijerarhijsku verziju zbilje. Ipak, obje struje suglasne su s postulatom da se perfekcija ljudske egzistencije može postići samo popravljanjem ljudskog mišljenja. ²⁴ Prema Israelu, Spinoza predstavlja najradikalniji i najuvjerljiviji oblik ateizma ranog prosvjetiteljstva ²⁵ jer umanjuje vjeru u božansku providnost i nudi najbolju kritiku teističke misli. Spinoza nije zagovornik revolucije jer ona jednog tiranina zamjenjuje drugim, ²⁶ stoga se zalaže za revoluciju razuma. Prema Spinozi, bit istinske »religije«, »dobročinstvo« i »pravda« jedino su autentično mjerilo »religioznosti«, jedini univerzalni i vjerodostojan kriterij istinske pobožnosti. ²⁷ Prema Spinozi, potrebni su veliki naponi da bi se ograničilo izražavanje mišljenja i sloboda pisanja i objavljivanja jer se bez njihovog postojanja unižava sfera legitimne slobode i ugrožava stabilnost države. Uništavači su oni koji denunciraju spise drugih i subverzivno potiču nemirno mnoštvo njihovih autora, a ne autori sami koji načelno pišu znanstvene spise i pozivaju se samo na razum. ²⁸ Njegovu shvaćanje Boga i prirode daleko je od kršćanskog tumačenja. Crkva je odvojena od izvornog Isusovog učenja koje sadrži najviši oblik moralnog nauka. Sve stvari postoje i djeluju u Bogu, ali priroda se ne može shvatiti kao materija. Spinoza je uvjeren da božanska objava mora biti utemeljena

na mudrosti doktrine, a ne na čudima.²⁹ Spinozin primarni cilj oblikovanje je slobode filozofiranja, slobode mišljenja i govora, dok spašavanje duša nema nikakvu ulogu ni u zastupanju tolerancije niti čak u određivanju onih njezinih granica koje u nekom društvu mogu biti preporučljive.³⁰ Prema Spinozi, država mora ograničavati zadiranje crkve u prava ljudi te omogućavati i čuvati slobodu religioznih i političkih uvjerenja. Svrha države je realizacija slobode. Spinoza zastupa mišljenje da je čak obavezno samostalno misliti i prosuđivati te stremiti stvaranju gledišta o religiji, politici, pravu i »općem interesu« države pod uvjetom da takva sloboda nije u suprotnosti sa zakonima države.³¹ Spinoza tvrdi da je svrha države sloboda,³² naravno ne tako da bi ona imala direktnu oslobađajuću ulogu u životima njezinih građana. Država je institucija koja divergentne interese građana dovodi do opće harmonije, limitirajući opasna ponašanja, asistirajući u procesu izgradnje moralne habituacije, potičući nadu jer se »slobodni ljudi vode više nadom nego strahom«.³³ Sloboda je postupan proces Spinozinog dalekosežnog projekta ljudske emancipacije.

Spinozin naturalizam vidljiv je u tumačenju ljudskih aktivnosti kao oblika života stvorenih od neograničene životne sile. Spinoza čovjeka vidi kao kompleksan i sofisticiran oblik prirode, a ne kao nešto što je stvoreno od neprirodnih elemenata.³⁴ Spinoza je prvi razvio radikalnu naturalističku filozofiju koju je uvelike prihvatila nova znanost, prema kojoj je moralnost racionalnost i temelj svih realnih vrlina. Pri tome, Spinoza ne razumije snagu života kao nagon samog »biološkog« opstanka, prije kao snagu koja stvara koncentraciju »racionalnih« aktivnosti (uključujući moral, religijske osjećaje i želje). Svako tijelo u sebi sadrži svoju jedinstvenu ekspresiju životne sile ili težnju da je u

18

Adam Wolf (ur.), *Leopold II und Marie Christine. Ihr Briefwechsel (1781–1792)*, Carl Gerold's Sohn, Beč 1867., str. 82–86.

19

Usp. I. Martinović, *Oratio pro Leopoldo II*, str. 77–79.

20

E. Wangerman, *From Joseph to the Jacobin Trails*, str. 56.

21

Usp. Carlile Aylmer Macartney, *The Habsburg Empire 1790–1918*, Weidenfeld and Nicolson, London 1969., str. 148.

22

Usp. K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 46, 57, 59, 63, 662–705, 783–795, 797–814.

23

J. Israel, *Democratic Enlightenment*, str. 7.

24

Usp. *ibid.*, str. 7–10.

25

Usp. *ibid.*, str. 45.

26

Usp. Baruh Spinoza [Baruch de Spinoza], *Političko teološki traktat*, preveo Branko B. Gavela, Kultura, Beograd 1957., str. 235.

27

Usp. Herman De Dijn, »Spinoza and Revealed Religion«, *Studia Spinozana* 11 (39/1995), str. 42–44.

28

Usp. B. Spinoza, *Političko teološki traktat*, str. 298.

29

Usp. *ibid.*, str. 72–75.

30

Usp. J. Israel, *Radical Enlightenment*, str. 265.

31

Usp. B. Spinoza, *Teološko politički traktat*, str. 293.

32

Usp. *ibid.*, str. 232.

33

Ibid., str. 5–6.

34

Usp. Don Garrett, »Representation and consciousness in Spinoza's naturalistic theory of the imagination«, u: Charlie Huenemann (ur.), *Interpreting Spinoza. Critical Essays*, Cambridge University Press, Cambridge 2008., str. 4–25. doi: <https://doi.org/10.1017/cbo9780511487200.003>.

sebi zadrži. Taj oblik životne sile on naziva Bogom ili supstancijom.³⁵ Snaga djelovanja sposobnost je održavanja svoje vlastite forme ili održavanje u svom vlastitom bitku, ponašanje koje je samomotivirajuće. Veoma malo stvari u ljudskom ponašanju je samomotivirajuće jer je ponašanje pasivna reakcija na našu percepciju drugih, kao iskustvo koje je prošlo filter svjesnih i nesvjesnih emocija, želja i vjerovanja.³⁶ Spinozino shvaćanje slobode, povezano s njegovim naturalizmom, podsjeća na ne-kršćansku moralno-religijsku tradiciju koja se u svom racionalnom shvaćanju nije nalazila u centru moralnog i religijskog shvaćanja.³⁷ Sloboda se postiže ako slijedimo razum u našem djelovanju, odnosno ako postoji jasna koncepciju (ideja) na koji se način djeluje. Ta dva oblika djelovanja – oblikovanje adekvatne ideje i djelovanje po diktatima razuma – sadrži u sebi oblik kognitivnog oslobođenja. Na taj način, ističe Spinoza, religija je nepotrebna. Kao i za Hobbesa, za Spinozu je religija najznačajniji problem politike. Veoma je važno da se iz politike odstrane svećenici i teolozi te da religijskim strastima upravljaju državne institucije. Religija je rezultat ljudske fikcije, ignorancije, straha i strasti. Shvaćena na taj način religija može biti upotrebljavana kao korisno sredstvo za političku pokornost i društvenu koheziju.³⁸

Nadalje, feudalni poredak smatran je anomalijom, odstupanje od zdravog razuma (prirode), dakle, neprirodan je. Ukazati na tu i takvu nerazumnost zadatak je svih prosvjetitelja.³⁹ Glavni je intelektualni cilj poboljšati spoznaju o ljudskoj prirodi, a time i o prirodi samoj. Želi li se da filozofija ima praktičan značaj, ona ne može biti ograničena samo na izučavanje svega u svijetlu dostignuća materijalnog probitka.⁴⁰ Za Spinozu je sloboda mišljenja i izražavanja zasnovana na posebnoj koncepciji političke moći i na ulozi i funkcijama države. Pravo države mora biti poistovjećeno s njezinom moći i nitko ne smije nadzirati misli drugoga te je nastojanje države da nadzire misli podanika i nemoguće i neprikladno.

Najdalekosežnija politička posljedica Spinozine i Baylove teorije bila je osporavanje težnje svih crkava da budu neprikosnoveni čuvari moralne istine. Baylea su praktično svi komentatori osuđivali da potiče »ateizam« i subverziju.⁴¹ Tvrdio je da nema razloga da se religija smatra uvjetom moralnih vrednota društva⁴² te stoga filozofija ne može podržati vjeru.

Holbach, čuven po svojoj izreci »nevjernik i razuzdanik su sinonimi jer se umjesto prirodnog, zagovara teološki moral«,⁴³ zagovarao je teoriju prema kojoj je religija ljude učinila očajnima, nije ih izliječila od njihovih zala; nije utišala njihove strasti koje su ljudima od prirode dane radi samoodržanja i sreće, nego ih je učinila još opasnijim i zatrovanijim.⁴⁴ Neograničena sloboda savjesti izokreće dotadašnji proces prosuđivanja vrijednosti. Teolozi više ne mogu prosuđivati koji su stavovi u skladu s Božjom objavom, a univerzalni moralni principi, zasnovani isključivo na razumu i odvojeni od teoloških premisa, postaju temelj religioznim doktrinama, postupcima crkve i njezinoj historiji.⁴⁵ Holbach ističe da kršćanstvo teži stvoriti niske robove nekorisne svijetu, kojima slijepo podčinjavanje njihovim svećenicima zamjenjuje sve vrline.⁴⁶ On tumači on kao našu prirodu izmijenjenu iskustvom, suđenjem i razmišljanjem te je kao takav pretpostavka za borbu i oslobođenje od tiranskog mraka predrasuda. Ljudski duh nikada ne može ići unazad; on je stvoren da uvijek napreduje usavršavajući se.⁴⁷ U predgovoru svom *Sustavu prirode*, Holbach negira postojanje Boga koji bi bio sposoban ispuniti posljednja odavno otuđena zadovoljstva čovječanstva.⁴⁸ Za Holbacha su obrazovanje, zakonodavstvo, javno mnijenje, navike i strah uzroci koji mijenjaju ljude i utječu na njihovu volju te ih ujedinjuju u stremljenju općem dobru, upravljaju

njihovim strastima i zadržavaju one koji štete općem cilju društva.⁴⁹ Ipak, tvrdi Holbach, usprkos brojnim poteškoćama, »ljudski razum je napredovao jer smo manje neznalice, barbari i nasilnici od naših predaka«.⁵⁰

Holbach je oštar kritičar religije. Njezin korijen vidi u antropomorfizmu, pobija proturječna teologije, praznovjerja i iluzije što čovjeka odvrćaju od ovomezaljskog, zbiljskog života. Teologija, »natprirodna« znanost, »nesavladiva je prepreka napretku (...) jer se protivi sreći nacija, napretku ljudskog roda, istraživačima, slobodi misli, zadržavajući čovjeka u neznanju«.⁵¹ Holbach je beskompromisan borac protiv postojeće Crkve, vjerskog fanatizma, tiranije svećenika i njihove pokvarenosti. Sve nade polaže u um i nepobjedivu istinu. Za njega su svi teološki uzroci natprirodni te su kao takvi himere ljudske uplašene mašte. Potrebno ih je odbaciti i shvatiti da postoje samo prirodne pojave. Holbach je promovirao ideju o »prosvijećenom jedinstvenom vladaru«. Vladar mora biti vrhovni svećenik koji će propovijedati moral, pozivati k vrlini, primoravati na pravednost. Jedino vladar narod privodi razumu.⁵² Vladar može pomoći narodu da se otrgne od obmana ako je i on sam od njih oslobođen. Praznovjerje nestaje kad vladar ima duhovnu slobodu. Vladar je

35

Usp. Hans Arthur Skott-Myhre, *Youth and Subculture as Creative Force: Creating New Spaces for Radical Youth Work*, University of Toronto, Toronto 2008.

36

Usp. Neil Grossman, *Healing the Mind: The Philosophy of Spinoza Adapted for a New Age*, Susquehanna University Press, New York 2003., str. 134.

37

Usp. Herman de Dijn, »Naturalism, Freedom and Ethics in Spinoza«, *Studia Leibniziana* 20 (1990), str. 138–150.

38

Usp. B. Spinoza, *Političko-teološki traktat*, str. 25.

39

Usp. Milan Kangrga, *Filozofske rasprave*, Euroknjiga, Zagreb 2008., str. 31.

40

Usp. Przemysław Gut, »The Legacy of Spinoza. The Enlightenment According to Jonathan Israel«, *Diametros* 40 (2014), str. 45–72. doi: <https://doi.org/10.13153/diam.40.2014.629>.

41

Usp. Michael Paradis, »Les Fondements de la tolérance universelle chez Bayle«, u: Ethel Groffier, Michael Paradis (ur.), *The Notion of Tolerance and Human Rights*, Carleton University Press, Ottawa 1991., str. 28.

42

Usp. Pierre Bayle, *Continuation des Pensées diverses écrites à un Docteur de Sorbonne, à l'occasion de la Comète qui parut au mois de Décembre 1680*, Reinier Leers, Rotterdam 1705., str. 591–592, 598–600.

43

Pol Holbah [Paul Holbach], *Hrišćanstvo razgolićeno*, preveo Dušan Nedeljković, Svjetlost, Sarajevo 1956., str. 142.

44

Usp. Pol Holbah [Paul Holbach], *Sistem prirode ili O zakonima fizičkog i moralnog sveta*, preveo Dušan Nedeljković, Prosveta, Beograd 1950., str. 225.

45

Usp. M. Paradis, »Les Fondements de la tolérance universelle chez Bayle«, str. 29–31.

46

Usp. P. Holbah [P. Holbach], *Hrišćanstvo razgolićeno*, str. 158.

47

Usp. Paul Henri Dietrich Holbach, *Le Système social ou Principes naturel de la morale et de la politique*, I. Hachette, Pariz 1972., str. 16.

48

Usp. Alain Sandrier, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Champion, Pariz 2004., str. 27–94.

49

Usp. P. Holbah [P. Holbach], *Sistem prirode ili O zakonima fizičkog i moralnog sveta*, str. 197.

50

Ibid., str. 235.

51

Ibid., str. 420.

52

Usp. P. Holbah [P. Holbach], *Hrišćanstvo razgolićeno*, str. 211.

gospodar države i ne dijeli vlast sa svećenstvom. Oni su nemoćni protiv prosvijećenog, moralnog i jakog vladara.⁵³ Dobar građanin je onaj koji je na koristi svojoj domovini i od čijeg rada imaju korist svi građani.⁵⁴ Holbach u svojim djelima ističe da su rijetki ljudi koji mogu sebe disciplinirati i biti dovoljno hrabri u borbi protiv uobičajenih himera nametnutih društvu. On zna da ateizam, kao i filozofija i sve duboko apstraktne znanosti nisu pristupačne čovjeku iz mase.⁵⁵ Holbach tvrdi da su svećenici »smutljivi, ambiciozni i netrpeljivi«,⁵⁶ a pod utjecajem nesložnih svećenika varalica formiraju se »poročni ljudi, uniženi neznanjem, okovani zločinačkim navikama, ponese-ni prolaznim interesima ili sramnim zadovoljstvima koji ne misle na svog boga«. ⁵⁷ Svećenici sebe oslobađaju od pravila koja vrijede za druge ljude, ne znaju ni za kakve dužnosti, ne boje se, ne srame se i ne osjećaju grižu savjesti. Zbog toga i preziru javno mnijenje, pristojnost, sud ljudi, odajući se porocima i razvratu. Riječju, »naviknuti su da se jednog boga boje, a ponašaju se tako kao da se nemaju ničeg bojati«. ⁵⁸ Za Holbacha je religija vještina opijanja ljudi fanatizmom u cilju onemogućavanja da misle na zla kojima ih unižavaju oni kojima njima vladaju. Religija je došla od »vještih zakonodavaca koji su znali iskoristiti strah, neznanje i lakovjernost«. ⁵⁹

3. Filozofska perspektiva Ignjata Martinovića

Na Budimskom Sveučilištu Ignjat Martinović završava bogosloviju i 1778. godine stječe doktorate iz teologije i filozofije. Pri osnivanju Lavovskog sveučilišta u listopadu 1784. godine predsjednik Znanstvenog odbora Van Swieten predložio je 29-godišnjeg Martinovića za dekana Filozofskog fakulteta 1784. godine uz obrazloženje »da je Martinović među svim profesorima najspособniji spoznati povezanost različitih struka i usmjeriti nastavu u općem cilju«. ⁶⁰ Martinović je predavač »budimskog kruga« koji je u radu Filozofskog učilišta kao dijela izobrazbe budućih duhovnika u južnoj Ugarskoj, u Prekodunavlju, dao svoj doprinos filozofskoj znanosti. ⁶¹ Na početku akademske godine 1780.–1781., s cijelom se svojom klasom preselio iz Budima u Brod na Savi. ⁶² Možda je upravo pokušaj premještanja iz Budima u Brod bio Martinoviću neposredan poticaj da se konačno odluči za napuštanje franjevačkoga reda. ⁶³ Predavao je na franjevačkom Filozofskom učilištu u Brodu na Savi, samo je s nešto zakašnjenja stigao u Brod, pa je svoje filozofsko djelo *Systema universae philosophiae* dijelom ispredavao, a u cijelosti objavio u Osijeku kao profesor filozofije u Brodu na Savi. ⁶⁴ *Systema universae philosophiae* je djelo između ispitnog tezarija i filozofske rasprave jer Martinović nastoji sustavno obraditi cijelu filozofiju s vlastitim stavovima. ⁶⁵ Prvi dio sadrži logiku, povijest filozofije i metafiziku, drugi moralnu filozofiju s podjelom na opću praktičku filozofiju, prirodno pravo, etiku i politiku, a treći teorijsku fiziku i primijenjenu matematiku. ⁶⁶ U periodu provedenom u Brodu 1781. godine vidljiva je istraživačka zaokupljenost kemijom, koju će objединiti u djelu *Praelectiones physicae experimentalis* (1787.–1788.), plodu njegovih sveučilišnih predavanja u Lavovu. ⁶⁷ Ugarsko namjesničko vijeće je 10. lipnja 1791. godine objavilo natječaj za izbor profesora na ispražnjenoj katedri iz prirodoslovlja (*physis*) i mehanike. S obzirom na to da nije ušao u uži izbor, Martinović je 28. kolovoza pisao dvorskom savjetniku Gottfriedu van Swieten-u, a 1. rujna neposredno se obratio i vladaru Leopoldu II., moleći ga da ga izabere za profesora. Vladar je njegovu molbu poslao Mađarskoj kancelariji. Martinović, koji je u međuvremenu stupio u redove tajnih doušnika, obratio se Franzu Gotthardiju, izvršitelju carevih političkih ideja, prenoseći podršku koju je dobio od Van Swietena, ali bez podrške profesora Peštanskog sveučiliš-

ta. Izgleda da je car Leopold II. odvratio Gotthardija i Martinovića od daljeg angažiranja oko dobivanja katedre. Prema mišljenju fakulteta, Martinović je bio nepodoban za sveučilišnog profesora.⁶⁸

U ranom filozofskom djelu *Disertacija o prirodnoj harmoniji između božanske dobrote i stvorenog zla*,⁶⁹ objavljenom 1783. godine, Martinović je analizirao božansku pravdu, najneugodniju temu za teologiju. Tvrdi da je zlo relativna i zasjenjena strana dobra te se umnogome razlikuje od optimizma Leibniza i Wolffa, prema kojima je na svijetu sve savršeno. Već tada temeljno poznaje Bayla, Spinozu, Holbacha, Diderota i La Mettriea. Martinović u svojim razmatranjima dijeli stavove umjerenog i radikalnog prosvjetiteljstva. Htio je slijediti primjer La Mettriea i Voltairea, koji su dobronamjerno prihvatili uloge »dvorskih filozofa«⁷⁰ Fridrika II., ili Diderota, koji je prihvatio zaštitu carice Katarine. Oni su bili predstavnici sve jačeg građanstva i nisu promatrani kao izdajice iako su komunicirali sa stranim vladarima. Zbog toga Martinović mašta da francuske prilike mogu postati zbiljom i u Habsburškoj Monarhiji. Promiče shvaćanje prosvjetitelja 18. stoljeća o tome da su sloboda mišljenja i filozofiranje korisni za zajednicu riječima da je »želio imati istaknutu ulogu kao čovjek svjetskog iskustva koji je mnogo putovao i bio prijatelj prvaka prosvjetiteljstva«. Odabir svoga puta u životu opisuje riječima:

53

Usp. ibid., str. 215–216.

54

Usp. P. Holbach [P. Holbach], *Éthocratie ou Le Gouvernement fondé sur la morale*, Marc-Michel Rey, Amsterdam 1776., str. 140.

55

P. Holbach [P. Holbach], *Sistem prirode ili O zakonima fizičkog i moralnog sveta*, str. 481.

56

Ibid., str. 397.

57

Ibid., str. 400.

58

Ibid., str. 394.

59

Ibid., str. 302.

60

Vaso Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*, Novinarsko izdavačko poduzeće, Zagreb 1960., str. 12.

61

Usp. Ante Sekulić, »Filozofska baština hrvatskih podunavskih pisaca XVIII stoljeća«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 4 (7–8/1978), str. 225–249, str. 239.

62

Usp. Franjo Emanuel Hoško, *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb 2002., str. 186–187.

63

Usp. ibid.

64

Usp. Ivica Martinović, »Franjevačko filozofsko učilište u Našicama iz perspektive samostanskoga protokola«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 38 (76/2012), str. 317–333, str. 330–331.

65

Usp. Ivica Martinović, »Boškovičevci na hrvatskim filozofskim učilištima od 1770. do 1834.«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 34 (1–2/2008), str. 121–216, str. 145–146.

66

Usp. ibid., str. 146.

67

Usp. Žarko Dadić, *Egzaktne znanosti u Hrvata u poslijeprosvjetiteljskom razdoblju (1789.–1835.)*, Matica hrvatska, Zagreb 2004., str. 153. Prema: I. Martinović, »Boškovičevci na hrvatskim filozofskim učilištima od 1770. do 1834.«, str. 149.

68

Usp. Snježana Paušek-Badždar, »Prilog životopisu Josipa Franje Domina (1754–1819) na temelju istraživanja prepiske i arhivskih izvora«, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 15 (1988), str. 91–113, str. 100–101.

69

Usp. Ignác Martinovics, *Dissertatio de harmonia naturali inter bonitatem divinam et mala creata*, Leopoli 1783.

70

Denis Silagi, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, Verlag Herold, Beč, München 1962., str. 73.

»Da nije postojala u meni strast za znanošću, ostao bih zauvijek vjernik podčinjen svećenicima, razumna životinja, koja ne smije i ne zna razmišljati o najvažnijim istinama.«⁷¹

U to vrijeme odlučuje postati ateist, naime postati čovjek »koji uništava himere štetne ljudskom rodu kako bi ljude povratio prirodi, iskustvu, umu«. ⁷² Martinović je nastojao dokazati da postojanje zla u svijetu ne mora nužno proturječiti idejama božanske dobrote i svemoći. Potom odlučuje kako će biti pobožan jer će »služiti svojoj domovini, držati se svetih zakona prirode i vjerno postupati prema prirodnim dužnostima. Biti pobožan, znači biti čovječan, pravedan, dobar, poštivati prava ljudi«. ⁷³

*Mémoires philosophiques*⁷⁴ je filozofsko djelo koje u sebi sadrži dijelove prosvjetiteljskih ideja suočenih s prilikama u Habsburškoj Monarhiji, odnosno opasnosti razdvajanja teorije i prakse. U tom djelu Martinović dosljedno slijedi osnovne misli Holbacha i Spinoze. Francuski radikalizam nastoji se ublažiti i u obliku i u sadržaju; većina radova pisana je jezikom beletristike zbog veće pristupačnosti čitatelju. U tom djelu Martinović ukazuje na spoj težnje prema prosvjetiteljskim idejama i idejama filozofije materijalizma. Već u uvodu ističe kako njegov rad može ozbiljno utjecati na »važna pitanja« kao što su: poboljšanje vladavine, razvoj trgovine i borba protiv svećeničkog »otrova«. Nije sporno da se iza toga kriju različitosti političke, gospodarske i ideološke borbe. Slijedi Holbachovo nadmašivanje Lockeova tumačenja čovjeka kao »proizvoda sredine« shvaćanjem da se čovjek može promijeniti ako se promijene materijalni uvjeti čovjekovog života. Značaj *Mémoires philosophiques* nije samo u širenju ideja prosvjetiteljstva nego i u njihovu produbljenu i radikalizaciji. On potvrđuje da nikada

»... nije vjerovao da bi čovjek oslobođen od religioznih dogmi trebao strahovati od pada u moralni ponor gdje bi samo najsnažniji mogli preživjeti. Onaj tko se nalazi u svijetu u kojem nema Božjih razloga nema potrebe za očajanjem ili osjećajem napuštenosti, život građana koji slijede propise prosvjetljenog interesa podsjeća na ono što bi moglo voditi vjernike (ako ih fanatizam i praznovjerje nisu uništili).«⁷⁵

Nepromjenjiva osnovna crta njegovih osjećaja, misli i riječi, bila je mržnja i težnja za osvetom protiv svega što je povezano s Bogom, vjerom, Crkvom i svećenstvom. Martinović je prekinuo sve veze s religijom, napuštajući svoj red i nikad nije požalio zbog svoje odluke jer je živio ispravnije, nego mnogi drugi »obdareni« vjerom.

»Moji postupci suviše nego njihovi prilagođivali zakonima prirode, iako njih njihovi bližnji smatraju svecima.«⁷⁶

U *Mémoires philosophiques* podupire slobodne zidare i iluminare. Martinović je svoja politička uvjerenja gradio na znanosti i stalnom opažanju. Nasmijavali su ga nemogući običaji društva, a istovremeno se skromno prilagođivao ljudima koji nisu bili u suprotnostima.⁷⁷ Značajno je da Martinović, koji je zagovaratelj materijalističko-senzualističke filozofije, nastoji promicati etiku discipline.⁷⁸ Glavna moralna pitanja društvenog života ne mogu se riješiti sve dok filozofi ostanu vezani uz himeru slobodne osobe te postanu sposobni prevladati svoje strasti i slobodno se uključiti na put vrlina. U skladu s onim što govori o kažnjavanju, u poglavljima o »temeljima zakona« i »nužnosti društava«, Martinović iznosi viđenje da se stvaranje političkih zajednica ne temelji na razumnim odlukama jer su strasti stvorene u ljudima proizvod životne sile. Ton Martinovića izuzetno je razočaravajući:

»Iz svega toga vidimo da su društva nastala iz najstrašnijih žudnji ljudi.«⁷⁹

Čovjek ne stvara svoje političke institucije: one su gotovo nužno stvorene iz ograničenja životne sile. Martinović svojim filozofskim djelima daje politič-

ku težinu i aktualno ih primjenjuje na prilike Habsburške Monarhije. Njegov materijalizam nije velikaški ili dvorski materijalizam, prisutan na dvoru Fridrika II. Martinović kritiku francuskog dvora prenosi na Beč.⁸⁰ On je iznad jozefinizma i prosječne razine prosvijećenosti u Monarhiji jer potpuno prihvaća ideologije prosvjetiteljstva te poručuje:

»Živite, filozofi, mirno po zakonu prirode i po putokazu filozofije, ne obazirite se na gluposti svijeta koji zamišlja Boga od krvi i mesa i daje mu svojstva čovjeka. Ako je Bog beskrajn, onda on ne može urezati svoju sliku u prolazna bića i u sam svijet.«⁸¹

Kao da ocrtava svoj budući put, govori da tajna društva svojim savjetima služe vladaru. Preko vladara, tajna društva štite narod od tiranije i izrabljivanja svećenika.⁸² Martinović, kao i mnogi intelektualci tog vremena, upada u zamku rascjepa teorije i prakse; zalaže se za širenje prosvjetiteljskih ideja, ali je isto tako i sklon služiti vladaru, odvajajući se na taj način od svog socijalnog kruga. Martinović i njegovi istomišljenici (uglavnom slobodni zidari) nisu smatrali nespojivim širenje ideja prosvjetiteljstva sa službom vladaru. Iz Martinovićevih djela, političkih ideja i političke prakse, jasno se vidi da je sebe smatrao talentom iznad dvije suprotstavljene skupine. On isto tako raspiruje nezadovoljstvo u Ugarskoj, ali se i poziva na to nezadovoljstvo na bečkom dvoru, u nadi da će iznuditi naprednu politiku. U svemu tome istina je da nikada nije bio prihvaćen od bečkog Dvora, dok se među ugarske revolucionare nije mogao uklopiti. Profesionalno obrazovan sloj smatrao se vrstom službene elite, s osobitim smislom za društvenu dužnost i čast. Taj sloj, kojemu i Martinović pripada, smatra da je sloboda mišljenja i izražavanja zasnovana na posebnoj koncepciji političke moći i na ulozi i funkcijama države.

Martinović koristi utilitaristički argument u *Mémoires philosophiques*. On potvrđuje da filozof, umjesto da se upliće u potragu za konačnom istinom, mora ostati vjeran najvjerojatnijem nauku. »Štovanje zamišljenog bića« predstavlja gubljenje čovjekove stvaralačke energije, jednako kao i bilo koja intelektualna aktivnost što uklanja građane od aktivnosti koje obećavaju materijalnu prednost (poljoprivreda, trgovina, industrija, itd.).⁸³ Njegov pogled na svijet manje je mehanički od Holbachova, ali je istog metafizičkog značenja. Svakako je neupitna Martinovićeva zasluga u činjenici da Holbachovo »englesko svojstvo« materijalizma smatra nedovoljnim za objašnjenje bioloških pojava,

71

Ignác Martinovics, *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée*, Londres 1788., str. 78.

72

Ibid., str. 65.

73

Ibid., str. 48.

74

Usp. ibid., str. 56.

75

Ibid., str. 113.

76

Ibid., str. 157.

77

Usp. ibid., str. 156.

78

Usp. Péter Balázs, »Le matérialisme athée d'un 'jacobin' hongroisles. 'Mémoires phi-

losophiques ou la nature dévoilée' d'Ignace Martinovics«, *La Lettre clandestine: revue d'information sur la littérature clandestine de l'âge classique* 17 (2009), str. 327–347, str. 332.

79

I. Martinovics, *Mémoires philosophiques*, str. 89.

80

Usp. ibid., str. 133–135.

81

Ibid., str. 158.

82

Usp. ibid., str. 127.

83

Usp. ibid., str. 79.

pa je zbog toga spojio taj materijalizam s francuskom linijom. Naznačeno jedinstvo materije i sile, pojam životne sile, eksperiment je spajanja i generalizacije filozofskih zahtjeva Newtonove fizike i Descartesovih početaka biologije. U poglavlju o filozofiji prirode vidljiva je osnovna nit koja slijedi iz Holbachova materijalizma, ali tu su i njegova samostalna promišljanja, napose problema biologije. Sve pojave u svijetu Holbach objašnjava kao silu mase, a materiju i pokret smatra jednim. Nasuprot njemu, Martinović uvodi treći pojam, životnu energiju, koja povezuje materiju i silu. Ulogu životne sile nad nepomičnom materijom, Martinović vidi kao ponovo primanje prvog pokretača, stvaratelja svijeta, Boga. Materija u sebi ima inicijalnu silu koja je čini živom i koja je izvor svih zakona kretanja.

»Dovoljan razlog svih nepredvidivih bića ili kombinacija atoma i cjelokupne strukture ovog svemira nalazi se u ovoj istoj životnoj sili (...).«⁸⁴

Svijet nije ništa drugo nego kretanje različitih formi materije. Zajednički pojam za različite forme gibanja je životna sila, koja je podjednako prisutna u različitim kretanjima materije i kao takva je neuništiva. Već i sama povezanost pokazuje da Martinovićev pojam životne sile nije idealistička koncepcija, nego potječe iz prirodnih znanosti i u svojoj biti istovjetan je s pojmom fizičke energije. Životna se sila u čovjeku javlja tako koncentrirano da ocrta sliku povezanosti prilika.⁸⁵ Za njega je upitno može li jedan »toliko mehanički pokret« objasniti zamršenost ljudske prirode. Priroda, moralno neutralna, nema telosa: sile koje djeluju unutar nje moraju se smatrati ne konačnima, nego djelotvornim uzrocima. Martinović širi područja realnosti ne tražeći konačne uzroke, što ga dovodi do odbacivanja kao nevažnih velikih filozofskih rasprava iz XVII. stoljeća o teodiceji i povremenosti. Ne možemo suditi svijet koji je stvoren materijom u pokretu pomoću naših previše ljudskih moralnih predodžbi.⁸⁶ Zahvaljujući »životnoj sili« koja djeluje na razini atoma, materija može odstupati od bilo kojeg pokretača različitog od sebe: materija je aktivna, a ne pasivna. Izvorni grijeh spekulativne filozofije za Martinovića je pogrešno shvaćanje prirode kao jedine prave materije i zato jer ta filozofija polazi od imaginarne i nevidljive cjeline, duše ili duha, ona polazi od pojma bez značenja.⁸⁷ Za Martinovića, budući da je materija vječna, ideja stvaranja *ex nihilo* je neodrživa hipoteza. Bitnu razliku između ljudi i životinja Martinović vidi u »predvidljivom razmišljanju« i doslovno zaključuje da je to »nova nepoznata crta u prirodi«. ⁸⁸

Otvorenim spinozističkim izrazima Martinović tvrdi da čovjek pogrešno vjeruje da je slobodan i zahtijeva više slobode. Bilo koja analiza zakona društva i kazna bit će nužno lažna ako se pretpostavlja da ljudi »slobodno poduzimaju svoje djela s onim punom slobodom koja se predaje u školama«. ⁸⁹

4. Martinovićev politički život

Iako je Martinović pokušao osvojiti svijet koji nije razumio, »lukavošću primitivca ili prijevremeno dozrelog djeteta«, načelnik policije u Galiciji o Martinoviću izvještava da je on »opasan čovjek, koji potpuno slijedi temelje Francuske revolucije, slobode i jednakosti, a što ne vodi poboljšanju života, zbog čega on nije bio na dobrom glasu«. ⁹⁰ U anonimnoj brošuri *Govor za prelate* ⁹¹ Martinović prikazuje stanje u Ugarskoj nakon Josipove smrti i nereda koji su izbili u Ugarskoj. U roku od tri dana od objavljivanja 1790. godine, Martinovićev najvažniji anonimni pamflet pomoću kojega je nastojao promicati prosvijetljene socijalne i obrazovne reforme Josipa II., *Oratio ad procures*, prodan je u više od pet tisuća primjeraka. U svom političko-filozof-

skom promišljanju Martinović se zalaže za novi državni poredak na temelju morala i pravde te poziva narod da se bori za ideje koje je Amerika potvrdila Ustavom. Neka se ugarski narod pokloni pred »mudrošću francuskog naroda i neka se podigne protiv onih koji stoje na putu narodnog oslobođenja«.⁹² Za njega, kao i za Holbacha, razvojem društva razvija se i čovjek jer stječe »moralni ukus« koji će biti njegova obrana od svih postulata koji narušavaju ljudsku sreću. To je »pravi temelj svakog morala«, odnosno, vrlina na kojoj počivaju sve druge.⁹³

U *Govoru za prelate* Martinović oštro napada svećenstvo i pape jer

»... ni najkrvaviji ratovi nisu toliko oslabili moć djelovanja jednog naroda i tolike talente suzbili, koliko su to učinili svećenici svojim fanatizmom (...), zbog njih je naš narod do danas posljednji u Europi u obrazovanju, razvoju trgovine i privrede. Svećenstvo ne djeluje u ime vjere jer teži imovini i neograničenoj želji za vlašću.«⁹⁴

Do kraja 1791. godine Martinović je u svojim političkim spisima išao u dvije krajnosti: djelomice se ograničavao na općenito razmišljanje o svjetskoj politici s filozofskim temeljima, a djelomice sagledavao najmanje pojedinosti iz svih mogućih područja. Nije lako uspostaviti vezu između različitih njegovih spisa: u svojim filozofskim i antireligijskim tekstovima govori samo vrlo općenito ili marginalno o politici, dok se u svojim političkim letcima ne obvezuje pripisati filozofsko utemeljenje svojim, na prvi pogled vrlo divergentnim, pozicijama. Postoje, međutim, neki tekstovi gdje on inzistira na apsolutnoj nužnosti početka na temelju filozofske politike. On, naime, potiče mađarsku političku elitu da se odrekne praznog konstitucionalizma i usredotočenja isključivo na slavnu povijest država te će se rezultati nove filozofije ogledati u političkim zahtjevima.⁹⁵

Martinović je krajem 1792. godine napisao *Status regni Hungariae* s namjerom da caru Franji ukaže na to kako treba slijediti put Josipa i Leopolda. U prva dva odlomka knjige *Status Regni Hungarie* on tvrdi da funkcioniranje svakog društva i države mora biti organizirano prema filozofskim načelima. Ipak, mađarski povijesni ustav, toliko drag državama, nije ispunio taj zahtjev.⁹⁶ Pokušao je Cara uvjeriti da je vladavina svećenstva i aristokracije temelj zla u državi te da vladar mora pokrenuti revoluciju u interesu cijelog stanovništva Ugarske jer

84
Ibid., str. 32.

85
Usp. ibid., str. 108.

86
Usp. P. Balázs, »Le matérialisme athée d'un jacobin hongrois«, str. 337.

87
Usp. I. Martinovics, *Mémoires philosophiques*, str. 5.

88
Ibid., str. 87.

89
Ibid., str. 80.

90
D. Silagi, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, str. 42.

91
Usp. I. Martinovics, *Oratio ad Proceres*.

92
Ibid., str. 117–149.

93
Usp. ibid., str. 137.

94
Ibid., str. 125–131.

95
Usp. I. Martinovics, *Status regni Hungariae anno 1792*, str. 29.

96
Usp. K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 775.

»Ugarska ima dvije političke bolesti: teokraciju i aristokraciju. (...) grube i neotesane učenjake postavljaju na katedre sveučilišta, s crkvenih govornica narod uče fanatizmu, zagovarajući nejednakost i mržnju.«⁹⁷

Martinović savjetuje caru da reorganizira parlament po engleskom modelu – Gornji dom bi tvorili velikaši i plemići, a Donji dom neplemići i seljaci – zatim, da isključi crkvene velikodostojnike iz Sabora, oduzme imovinu, oporezuje župnike i propovjednike te ubrza pravnu službu i ukine sve nacionalne i vjerske razlike.⁹⁸ U *Oratio ad procures* Martinović poziva ugarske države na modernizaciju svojih političkih oblika, oslobađanje od svojih ustavnih predrasuda i usvajanje određenih rezultata prirodnih znanosti, kao i filozofiju Lockeja, Hobbesa, Holbacha i Spinoze jer je nemoguće temeljiti političke zahtjeve na lažnim metafizičkim i vjerskim temeljima.⁹⁹ Navodi »besmrtnu američku republiku« kao primjer mađarskom plemstvu.¹⁰⁰ Hvalio je Francuze i Amerikance jer je smatrao Ameriku simbolom nade i smjelosti, »klanjajući se Philadelphijskoj konvenciji i hvaleći nebeske kraljevske mudre glave«. ¹⁰¹ U dva različita djela Martinović je svrstao Ameriku među nekoliko slobodnih zemalja na svijetu.¹⁰²

Tekst *Oratio ad procures* ima dvije verzije (jednu republikansku, drugu monarhističku), ali se njezin temeljni zahtjev ne razlikuje. Crkva više ne treba biti zastupljena u skupštinama. Ta je tvrdnja nespojiva s političkom odrednicom države koja ima za cilj obranu povijesnog ustava mađarske krune. Martinović se zadovoljava naglašavanjem »prirodnog« antiklerikalizma materijalističkog i ateističkog filozofa, ali je upitno razmišlja li on o odnosu fiziološkog determinizma čovjeka i političke slobode.¹⁰³ Pretpostavljajući da djelovanje ljudi proizlazi iz uzroka koji su izvan njega (kako i dokazuje u svojoj raspravi), vrijedi li inzistirati na tradicionalnoj koncepciji političke slobode?

Martinović se zalaže da na prijestolje humanosti dođe zdrava filozofija, neprijatelj predrasuda, koja bi preokrenula isusovačku i svećeničku teologiju, a utvrdila zdravu i prvobitnu čistoću kršćanske religije te učila svijet toleranciji.¹⁰⁴ Bio je duboko uvjeren da je vrijeme neograničene vladavine prošlost, izjavivši da je »vladar jedno bankrotirajuće zanimanje«, ¹⁰⁵ pozivajući pritom narod da bude sudionik u vlasti. U njegovom reformnom programu vidljivo je, na temelju prirodnog prava, priznanje ljudskih prava, ali i privrednog liberalizma, zasnovanog na individui i preobrazbi podanika u građane.

Martinović je bio jedan od »tajnih vojnika« Careve propagande. U tom je smislu napisao članak na njemačkom, *Prigovor francuskom Ustavu*.¹⁰⁶ Autor tu vidi događaje u Ugarskoj i Belgiji kao »glupost naroda i sprječavanje prosvjetiteljstva«, ¹⁰⁷ što nije dovelo do nikakve poslušnosti i reda u državi, nego je narod bio upotrijebljen u nepravедnoj pobuni. U *Govoru Leopoldu II.*,¹⁰⁸ oblikovanu prema Leopoldovoj želji, prepoznaju se namjere i metode rada Leopoldova kabineta. Martinović je primao nalog u Carevu kabinetu, a možda i od samog Cara.¹⁰⁹ *Govor za Leopolda II.* je polemički spis utemeljen na idejama Francuske revolucije, u kojem se razmatraju teorijske osnove vladanja i jozefinističke reforme. U ovom djelu Martinović, slijedom Holbachovih promišljanja, predlaže zakonodavna rješenja koja će svoja utemeljenja imati u moralu. On ne veliča vladara samog, nego pravedni oblik vladavine koji treba uspostaviti u Ugarskoj, zagovarajući društveni ugovor koji treba biti Leopoldova glavna smjernica vladanja u građanskom društvu. Kad ga građansko društvo prihvati svi će članovi društva uživati istu sigurnost i slobodu. Sigurnost, sloboda i jednakost jesu najvažniji principi koje vladar treba slijediti. Martinović tvrdi da pobunjenici nemaju razloga za pobunu te upozorava da

»... svećenici i ubitačni isusovci mrze i nepravедно optužuju Josipa II. i Leopolda II. i žele uništiti aristokratske principe u zemlji i prekršiti svetu prisegu (...). Sjetite se humane političke preobrazbe, koju je uveo Josip za kojim treba naša domovina vječno žaliti, a koga su velikaši, svećenici i plemići potaknuli, isusovačkom srđžbom, uklonili i umjesto njega nam nametnuli svoj teokratsko-aristokratski jaram.«¹¹⁰

Kao vrsta »putujuće uhode«, ¹¹¹ Martinović u članku *Nacrt onesposobljenja i krajnjeg uništenja isusovaca i iluminata* preporučuje stvaranje nove tajne policije nazivajući je »oplemenjenim monarhizmom«. Razmišljajući o tome kako se neko društvo može učiniti kooperativnim, savjetuje Caru, među ostalim, da ne poduzima nasilne mjere protiv tajnih društva jer se onda izaziva suprotan učinak od željenog.¹¹² Car daje Martinoviću 29. listopada 1791. godine naslov kraljevskog savjetnika. Očito je Leopold u novom pomoćniku vidio prikladnu osobu za prevratnički plan. Kako se Car nije prevario, potvrđuje i Martinovićev žalostan završetak i uništenje njegove urote 1794. godine.

Martinović sebe vidi kao čovjeka koji provodi reformatorski program koji korespondira s njegovim političkim uvjerenjem. Sa zapanjujućom političkom iskrenošću on piše Caru da je

»... odlučio biti uz njega ne kao ignorantski maliciozni entuzijast koji želi denuncirati druge ljude kako bi dobio blagodat od Dvora, nego iz uvjerenja. Vaše Veličanstvo je pripremilo dobre zakone kojima se svi prosvjetitelji dive, a bez revolucije. Te okolnosti su me nadahnule da ponudim Vašem Veličanstvu moje usluge u istraživanjima u okviru tajne službe.«¹¹³

97

I. Martinovics, *Status regni Hungariae anno 1792*, 29–30.

98

Usp. V. Bogdanov, *Jakobinska zavjera Ignjata Martinovića*.

99

Usp. Kálmán Benda, »L'opposition nobiliaire hongroise en 1790«, u: *Emberbarát vagy hazafi. Tanulmányok a felvilágosodás korának magyarországi történetéből*, Gondolat, Budimpešta 1978., str. 64–103.

100

K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 147.

101

Anna Katona, »American Influences on Hungarian Political Thinking from the American Revolution to the Centennial«, *Canadian-American Review of Hungarian Studies* 5 (1/1978), str. 13–28, str. 16.

102

Usp. K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 780; I. Martinovics, *Mémoires philosophiques*, u: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 27.

103

Usp. B. Péter, »Le matérialisme athée d'un jacobin hongrois: les Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée d'Ignace Martinovics«.

104

Usp. ibid., str. 331.

105

Adolf Beer (ur.), *Leopold II, Franz II, und Catharina. Ihr Correspondenz*, Duncker & Humblot, Leipzig 1874., str. 14.

106

Usp. Ignac Martinovics, *Ein Wendungen wider die französische Konstitution*, u: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 541.

107

Ibid., str. 543.

108

Usp. I. Martinovics, *Oratio pro Leopoldo II*.

109

Usp. Denis Silagi, *Ungarn und der geheime Mitarbeiterkreis Kaiser Leopolds II*, Verlag Oldenbourg, München 1961., str. 78.

110

I. Martinovics, *Oratio ad Proceres*, str. 81.

111

Pismo Gotthardija Leopoldu. Vidi: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 560.

112

Usp. Ignac Martinovics, *Geheime politische Bemerkungen*, u: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 644.

113

D. Silagi, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, str. 120–121.

Dana 15. ožujka 1792. caru Franji II. Martinović predao je *Tajnu političku napomenu s Dodatkom*,¹¹⁴ s Leopoldovim smjernicama za izgradnju nove Monarhije, dok je *Dodatak* sadržavao nove detalje za provođenje revolucije u Ugarskoj. U siječnju 1792. Martinović je obavijestio bečku policiju da su se članovi bečke lože američko-francusko-njemačkog ujedinjenja zakleli da će boriti »svim silama, pisanom riječju, usmeno, ili mačem u rukama protiv svih tirana«.¹¹⁵

Pod Leopoldom se Martinović trudio reći što je Vladar želio čuti, a od kraja ožujka 1792. godine odlučio je govoriti ono što vlast mora čuti. Uz to, zagovornici ugarske demokracije već su završili svoj revolucionarni plan. U predstavnici koju je uputio 16. kolovoza 1792. godine on polazi od toga da »puk želi iz teške potlačenosti prijeći u slobodu. Treba smanjiti veliki pritisak, te kako ne bi zahtijevao sve, treba mu dati nešto«.¹¹⁶ Martinović se 1793. godine u anonimnoj brošuri *Plan novog Ustava*¹¹⁷ (formuliranoj na principu državnog prava)¹¹⁸ zalaže da se snaga središnje vlasti ograniči na obranu i vanjske odnose, te da se uspostave autonomne »provincije« za manjine. Jedno poglavlje posvetio je »federalizaciji nacije«, u kojemu je čvrsto utemeljeno pravo svake pokrajine da proglašava svoj vlastiti ustav.¹¹⁹ Drugi se dokument obraća imanjima županije Zemplena.¹²⁰ Ovaj prilično limitiran plan predlagao je da ugarske županije, svaka pod guvernerom, postanu nezavisne i ujedinjene samo zbog obrambenih razloga. Glavne razlike koje razdvajaju dva suvremena prijedloga ukazuju na podijeljenu prirodu suvremenih mađarskih političkih težnji. Martinović je predvidio republiku kojom su vladali Habsburgovci, što je svojevrsna neobična proturječnost sama po sebi. No tada je bio zainteresiran za prosvjetljeniju vladu, a ne za nacionalnu neovisnost. U to doba, domoljubne težnje ugarskog plemstva bile su usmjerene na postizanje nacionalne neovisnosti i očuvanje svojih privilegija.

Posebno je značajno njegovo *Pismo caru Franji*¹²¹ i obrat Martinovićeva političkog promišljanja. On više nije imao namjeru slijepo služiti Caru, nego mu je težio nametnuti Leopoldov koncept vladavine. Autor obrađuje dvije teme; savez cara s revolucionarnom Francuskom, a protiv Prusije, te zahtjeve ugarskog plemstva koje traži srednjovjekovni Ustav. Od 1793. godine svojim ustavnim nacrtom Martinović teži pomirenju francuskog oslovljavanja »građana« s očuvanjem povlastica. U želji da pridobije javnost za svoja načela, Martinović izdaje proglas u kojemu je razrađen plan federativnog uređenja Ugarske. Zalažući se za »Republiku Ugarsku«, predlaže ukinuće županija te federalizaciju Ugarske s provincijama koje bi bile nacionalno i jezično određene. Od 10. rujna 1793. godine Martinović je nagovještavao organiziranje tajnih društva koja bi bila podijeljena u dva revolucionarna saveza. Društvo reformatora je bilo namijenjeno plemstvu, a Društvo slobode i jednakosti radikalnijem djelu. Članovi društva nisu znali za postojanje drugog društva. Cilj Društva bila je jakobinska demokracija bez kralja, plemstva i svećenstva. U proljeće 1794. godine Martinović je u »jakobinskom« pokretu vidio sebe kao političkog izvršitelja testamenta Leopolda II. Dokazi pokazuju kako je Martinović bio u pravu kada je tvrdio da se ukidanjem prosvjetiteljskih reformi povećava, a ne smanjuje opasnost od nemira.¹²² Nova vladina politika je ponovno dala veliki utjecaj svećenstvu. Jakobinska urota nije mogla biti ozbiljna prijetnja vlasti jer je uključivala relativno malo ljudi. Austrijska i ugarska urota nisu bile produkti revolucionarnog previranja, ili preteče kasnijeg liberalnog pokreta, nego lutajuće epizode prosvijećenog apsolutizma u njegovu zalasku i proizvod bivših suradnika Leopoldove tajne policije. Zavrje-
ra je otkrivena i u procesu zbog zavjere protiv dinastije je zaključeno kako je Martinović kovao zavjeru protiv domovine. Martinović je odgovorio:

»Nije istina, ne protiv domovine, nego samo protiv Cara. Ponosim se time što sam svoj rad posvetio najbrojnijem i najkorisnijem staležu čovječanstva (...). Molim da oni koje sam ja zaveo ne budu kažnjeni.«¹²³

Zaključak

Prosvjetitelji u Habsburškoj Monarhiji bili su ljudi profesionalno obrazovani; sloj koji se smatrao vrstom službene elite, s osobitim smislom za društvenu dužnost i čast, tražeći srednji put između tiranije i ropstva. Ipak, spektar političkih mogućnosti za njih je bio vrlo limitiran. Oni su apelirali na vladarev osjećaj odgovornosti, ali su tražili i potpuno ukidanje cenzure jer su vjerovali da će na taj način tirani biti izloženi konstantnoj prijetnji javnog mnijenja. Iako su ciljevi austrijskih prosvjetitelja bili skromni, iako su ih plašljivo ostvarivali, oni su bili daleko od fanatizma. Nakon kratkog razdoblja u kojem su se njihove ideje uvažavale, došlo je razdoblje zatišja, koje je uništilo sva njihova očekivanja. Prosvjetitelji su se tako ponašali jer je njihov entuzijazam umanjen uslijed rata s Francuskom i zbog toga što je domoljublje bilo dobro poznat način liječenja svakog nezadovoljstva. Osjećali su da su dostigli svoja očekivanja jer, kakvo god političko raspoloženje bilo, bit je jozefinskog sustava ostala. Prosvjetitelji su smatrali, s pravom ili ne, da su oni odgovorni za to dostignuće.

Kao zagovornik prosvjetiteljstva u njegovim intelektualnim i društvenim perspektivama, Martinović svoje viđenje i tumačenje realnosti temelji na Spinozinu i Holbachovu učenju izводеći svoje viđenje apsolutnog prosvjetiteljstva kao primarno filozofskog fenomena. Najvažniji oblik njihovog djelovanja je pisanje u tisku o ulozi odgajatelja naroda uz nastojanje da postigne kompromis s vladarima kako bi se reforme brže i bolje provodile. Apeli na postupene reforme i osuda revolucija bile su trajne teme prosvjetiteljskih diskusija. On vidi vladarsku dužnost kao skrb o dobru svojih podanika, izbjegavajući pritom isticanje ograničenja vladarske vlasti, ali pozdravljajući njezino smanjivanje. Usprkos brojnim teškoćama sklon je, kao i Holbach, vjerovati da ljudski razum napreduje jer je čovjek danas bolji od svojih predaka. Martinović se, bez sumnje, u vrijeme utemeljenja Društava reformatora i Društva slobode

114

Usp. Ferenc Eckhart, *Die Wirtschaftspolitik des Wiener Hofes in Ungarn 1780–1815*, Budimpešta 1958., str. 145.

115

K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 21, 65.

116

D. Silagi, *Jakobiner in der Habsburger-Monarchie*, str. 137.

117

Usp. Ignac Martinovics, *Plan für neue Verfassung*, u: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 906.

118

Saslušanje od 10. ožujka 1795., vidi: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai II*, str. 406.

119

Usp. I. Martinovics, *Plan für neue Verfassung*, str. 907.

120

»Felht'vas Zemplen megye eg vbegyult ren-deihez hogy razzak le az ausztriai haz igajat« (»Apel županijskoj skupštini za Zemplen za svrgavanje austrijske dinastije«), svibanj 1794., potpisano »Igazi hazafi azaz Patriota« (istinski patriot); prema: P. Balázs, »Le matérialisme athée d'un jacobin hongrois«, str. 340.

121

Usp. I. Martinovics, *Briefe an Franz II*, u: K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai I*, str. 818.

122

Usp. E. Wangerman, *Joseph II to the Jacobin Trails*, str. 117.

123

K. Benda, *A Magyar jakobinusok iratai II*, str. 786.

i jednakosti, smatrao dvorjaninom pod obavezom djelovanja u duhu prosvijećenog apsolutizma, te provoditeljem »revolucije odozgo«. Želio je dati formu mnogostrukim političkim tendencijama koje su se tada javljale u Ugarskoj, težeći dostizanju Holbachova ideala da je u dobro uređenom društvu sreća uvijek nagrada vrline.¹²⁴ Koliko je imao malo osjećaja za političku realnost i koliko niži slojevi nisu razumjeli politiku koju je zastupao, pokazuje činjenica da je za svoj revolucionarni plan federalizacije želio pridobiti ugarsko plemstvo. Martinović je bio agent koji je skupljao informacije i prosljeđivao ih policiji, kretao se u revolucionarnim skupinama, među konzervativnim i nacionalističkim plemićima, kao i u skupini koja je zastupala radikalnije političke ideologije. Od savjetnika, Martinović, vjeran svojim idejama, postaje urotnik i svjesno ustaje protiv vladara 27. travnja 1795. godine. U presudi koja je na temelju Martinovićevih vlastitih priznanja utvrđeno je da je on vrhovnik zavjere protiv Cara i javne sigurnosti. Po osudi on je htio Cara lišiti prijestolja, srušiti Ustav, pobuniti stanovništvo te je objavljivao djela koja su bila pogrdna prema Caru. Suđenje jakobincima je dokaz konzervativnog straha: Habsburgovci su bili vrlo zabrinuti zbog širenja ideja Francuske revolucije, iako je bio izražen senzacionalizam u prikupljenim dokazima kao i na samom suđenju.

Martinović nije pogubljen zbog svojih filozofskih ideja i stavova, nego zbog pomoći neprijatelju i spremanja oružane pobune u vrijeme rata. Ipak, mađarska povjesničarka Eva Balázs tvrdi da mađarski jakobinci »nisu bili zavjerenici nego samo žrtve svojih prevelikih snova«.¹²⁵

Vesna Stanković Pejnović

**Pitfalls of Enlightened Absolutism:
The Case of Ignác Martinovics**

Abstract

Philosophers of the Enlightenment focused their efforts into promoting tolerance, constraining fanaticism, introducing laws or improving life conditions. Philosophers and their students had a role to play in the practical application of the policy of enlightened absolutism, but it was neither unimportant nor without consequences. They wrongly believed that rulers could be changed because there is an obvious similarity between many of the reforms and principles that they advocated. As the follower of the Enlightenment, being a social or an intellectual phenomenon, Martinovics insisted that the Enlightenment was primarily a philosophical phenomenon, basing his philosophical contemplation on Holbach's and Spinoza's thought. He sees himself as a part of the circle of philosophers who were chiefly responsible for propagating concepts of toleration, individual freedom, equality, security, liberty of expression and the press, and federalisation. These ideas were identified as the primary reason for the overthrow of authority, tradition, monarchy, faith, and privilege. Martinovics stayed faithful to these ideas, and at the time of the waning of enlightened absolutism, from adviser became a convict.

Key words

Ignác Martinovics, Enlightenment, Baruch de Spinoza, Baron d'Holbach

124

P. Holbah [P. Holbach], *Hrišćanstvo razgolice*, str. 216.

125

Éva Balázs, *Hungary and the Habsburgs 1765–1800*, Central European University Press, Budimpešta 1997., str. 392, bilj. 40.